

Potrzebne nowe pytania i... większa staranność. W związku z pracą Piotra Pilarczyka o sądownictwie litewskiej komisji skarbowej¹

Abstract

In Need of New Questions... and Greater Diligence. Apropos Piotr Pilarczyk's Monograph on the Judiciary of the Lithuanian Treasury Commission

Contemporary Polish legal historians' writings rarely concern the political system of the Polish-Lithuanian Commonwealth, and even less often any substantial or procedural law thereof. Matters relating to the Grand Duchy of Lithuania are becoming less and less popular in Polish academia as well. Actually, such a phenomenon is quite understandable, when one takes into account the expanding scholarly activities among Lithuanian and Belorussian researchers, and the archives abundant in source materials in these countries. Having that in mind, anyone interested should pay particular attention to Dr. Piotr Miłosz Pilarczyk's monograph that deals with the topic of the Lithuanian Treasury Commission in the years 1765–1794.

The strongest point of the above-mentioned book is undeniably the fact, that the author conducted extensive archival enquiry and based his work on collected primary source materials – mainly records of the judiciary activities of the Commission. Unfortunately, the author's failure to include materials from other sources (for instance correspondence) resulted in an unsatisfactory presentation of the social background of the activity of the Commission's court, and, consequently, the motives behind its decisions are not always discernible. Although Pilarczyk correctly describes investigated data, he nevertheless rarely enriches his analysis with his own questions. The reviewed monograph contains numerous examples of judiciary praxis, which varied from the model as regulated in the Third Lithuanian Statute (1588). Regrettably, despite the homogeneous character of sources cited in the study, no quantitative methods were applied, which would presumably have resulted in a more detailed image of new trends in the praxis of administration of justice, including possible new or unconventional grounds (motives)

¹ Artykuł recenzyjny książki Piotra Miłozza Pilarczyka, *Sądownictwo Komisji Skarbu Wielkiego Księstwa Litewskiego w sprawach skarbowych (1765–1794). Studium historyczno-prawne*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk 2019, ISBN 978-83-7654-436-6 (ss. 479), ISBN 978-83-7654-436-6.

behind court decisions. Although Pilarczyk's work does provide many meaningful findings, he could have produced more interesting results.

Hopefully, scholars will further analyse the collected source materials in the future, with an objective of presenting either a quantitative or prosopographic study that could broaden the body of knowledge concerning the judiciary in the Grand Duchy of Lithuania in the 18th century.

Keywords: Grand Duchy of Lithuania, Treasury Commission, judiciary

Słowa kluczowe: Wielkie Księstwo Litewskie, Komisja Skarbowa, sądownictwo

Stale malejące środowisko badaczy prawa i ustroju dawnej Rzeczypospolitej z zainteresowaniem przyjmuje monografie dotyczące ustroju i – zdecydowanie rzadsze – prace zajmujące się prawem sądowym. Jeśli zaś chodzi o prezentowane dzieło – zaciekawienie było tym większe, że nauka polska traci – o ile już nie straciła – znaczącą rolę w badaniach nad różnorodnymi aspektami dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jest to zjawisko naturalne: po upadku Związku Radzieckiego zniknęły bariery ideologiczne i cenzuralne, znaczącemu ułatwieniu uległ dostęp do archiwów, pojawiło się wreszcie nowe, całkiem liczne pokolenie badaczy – głównie litewskich i białoruskich – wolnych od wspomnianych ograniczeń i publikujące źródłowe prace na nader przyzwoitym poziomie. Zdarzają się niekiedy – będące skutkiem politycznych perturbacji – *curiosa*, spotykają się one jednak z krytyką rzetelnych badaczy². Nadal pewną szansą nauki polskiej są badania historycznoprawne, wymagające niezłej orientacji w dawnym prawie, wydziały prawne uczelni naszych sąsiadów takiej wiedzy bowiem nie dawały i nie dają. Jest to jednak szansa przemijająca wobec postępującej redukcji odpowiednich przedmiotów na polskich uniwersytetach. Już obecnie w polskiej produkcji wydawniczej, bo trudno to nazwać twórczością naukową, pojawiają się podobne *curiosa* – wynikające jednak z braku rzetelnego warsztatu badawczego. Środowisko – szczęśliwie – potrafi je jednak właściwie ocenić³.

Omawiana monografia poświęcona jest problemowi leżącemu na pograniczu dziejów skarbowości i prawa – sądownictwu skarbowemu Wielkiego Księstwa Litewskiego epoki stanisławowskiej. Jest to więc w pewnym sensie kontynuacja – zawężenie i pogłębienie – badań klasyka historiografii Stanisława Kościałkowskiego. Rzeczywiste ramy czasowe opracowania to lata 1764–1791, ostatnie bowiem *triennium* zostało omówione bardzo syntetycznie na zaledwie dziesięciu stronach (co zostało zaznaczone we „Wstępie”, s. 31).

Czy wybór tematu pracy jest trafny? Pomysł zajęcia się Komisją Skarbową Wielkiego Księstwa Litewskiego byłby wart pochwały, brakuje bowiem jej monografii. Autor posunął się jednak krok dalej – zajął się sądownictwem tej komisji, co było zadaniem odważnym. Może rozsądniej byłoby badania te uprawiać na fundamencie lepiej ugruntowanym? Jednak *spiritus flat ubi vult* – Autora zafascynowało sądownictwo, a nie sama komisja. W rezultacie została ona ukazana jako byt funkcjonujący omalże w społecznej i politycznej próżni.

² Shalanda, 155–59.

³ Pilarczyk, „Jan Majchrowski”, 207–5; Zakrzewski, „O niezbędności warsztatu historycznego”, 350–9; Moniuszko, „O problematyce przysięgi”, 315–36; Zarosa, „O średniowiecznej przysiędze”, 465–82.

Podstawę źródłową pracy stanowią rękopisy archiwalne. Zasadniczą ich częścią są zbiory wileńskie: Archiwum Historyczne Państwa Litewskiego i Biblioteki Wróblewskich Litewskiej Akademii Nauk. Ponadto wykorzystano – ze zbiorów polskich – jedno archiwum (AGAD) oraz zbiory rękopisów dwóch bibliotek (Jagiellońskiej i Czartoryskich), Archiwum Historyczne Państwa Łotewskiego (trzy jednostki) oraz Narodowe Archiwum Historyczne Białorusi. Ponieważ kwerendą objęto ok. dziesięć procent zespołu Komisji Skarbowej – warto było podać zasady selekcji tego materiału. Uderzające jest pominięcie zespołów – poza kilkoma księgami grodzieńskimi (s. 28) – ksiąg grodzkich z innych terenów Wielkiego Księstwa oraz korespondencji członków Komisji Skarbu przechowywanej w tych placówkach, co zubaża wywody nie tylko ze względu na brak politycznego tła. Autor był tego świadomy (s. 397, przyp. 630) – sondażowa kwerenda w księgach jednego czy dwóch powiatów, obejmująca niekoniecznie – choć to *optimum* – całe trzydzieści lat, dałaby szanse na ciekawe ujęcia kwantytatywne. Tego zadania się jednak nie podjął.

Wykorzystano – atoli w stopniu mniejszym niż należałoby – również źródła wydane i literaturę przedmiotu. Nie sięgnięto więc do *Lietuvos valstiečių ir miestelėnų ginčai su dvarų valdytojais*, gdzie można znaleźć wyroki Komisji⁴. Nie wykorzystano w ogóle serii *Lietuvos magdeburginių miestų privilegijos ir aktai*, gdzie – na przykład – w tomie poświęconym Mereczowi pomieszczono nadanie wójtostwa mereckiego Kazimierzowi Pileckiemu instygatorowi Komisji Skarbowej z 5 grudnia 1768 r.⁵ A to z kolei zmienia obraz uposażenia owego instygatora wskazany przez autora (s. 143–4). Ekstensywne wykorzystanie – znanego i wskazanego w „Bibliografii” pracy – tomu instrukcji sejmików litewskich z lat 1788–1790 spowodowało, że pominięto trzeźwe żądanie szlachty kowieńskiej: w przypadku połączenia skarbu koronnego z litewskim – by sądownictwo skarbowe zostało na Litwie, w Kownie⁶. Warto było głębiej sięgnąć do szkicu Ramunė Šmigelskytė-Stukienė o oficjalistach Komisji Skarbowej, wprawdzie wspomnianego w opisie stanu badań, ale w późniejszych rozważaniach nie wykorzystanego (s. 213 i n.)⁷. Nie zauważono też, że Komisję opisuje Wincenty Skrzetuski w swym *Prawie politycznym narodu polskiego*. Również niedawno wydane *Akta sejmiku kowieńskiego* dają pewne pojęcie o oczekiwaniach tamtejszej szlachty wobec Komisji⁸. Pominięto także opracowanie zaręki (s. 309) pióra Wojciecha Kulisiewicza⁹. Niekiedy stwierdzano pewien fakt – na przykład: przyjęcie w Rzeczypospolitej kameralizmu i jego efekty, uzasadniając: „jak podawane jest w literaturze” (s. 46). Owej literatury bynajmniej nie podano. Niedosyt powoduje też wspomnienie ponoć „głośnej afery Joachima Klikowicza – również wzmiankowanej w literaturze”, gdzie owej literatury zabrakło (s. 25), a przecież wystarczyło wskazać pracę Mariana Drozdowskiego¹⁰.

Tom składa się, poza wstępem, z pięciu rozdziałów – zasadniczo – w układzie rzeczowym. Tylko rozdział ostatni oparty jest na porządku chronologicznym.

⁴ Jąsas i Orda, *Lietuvos valstiečių*.

⁵ Baliulis, *Lietuvos magdeburginių*, 467–70.

⁶ Jurgaitis, Stankevič i Verbickienė, *Lietuvos Didžiosios*, 148.

⁷ Šmigelskytė-Stukienė, „Oficjaliai Komisji Skarbowej”, 67–85.

⁸ Jusupovič, *Akta sejmiku kowieńskiego*, 168, 333, 352, 450.

⁹ Kulisiewicz, *Zaruka (vadum)*.

¹⁰ Drozdowski, *Podstawy finansowe*, 149.

Wstęp ukazuje cel pracy: przedstawienie ustroju Komisji Skarbowej jako organu sądowego oraz postępowania przed nią, zarówno w teorii, jak i praktyce. Pewnym nieporozumieniem jest stosowanie – przy wszelkich zastrzeżeniach – do tego postępowania współczesnego pojęcia „sądownictwa administracyjnego”, nawet z zastrzeżeniem: *sui generis* (s. 12). Co gorsza – dalej Autora ponosi temperament i zaczyna już pisać o polskim modelu sądownictwa administracyjnego (s. 13). Trzeba jednak mieć tyle krytycyzmu, by nie traktować poważnie wyliczanek umieszczanych na stronach internetowych nawet najczcigodniejszego organu¹¹ – któż bowiem nie lubi poszczycić się długą genealogią?

W tej części zarysowano również stan badań, jednak nadmiernie syntetycznie, zwłaszcza jeśli chodzi o dorobek nauki litewskiej i białoruskiej. Autor rysuje ich pesymistyczną wizję, usprawiedliwiając stan badań tym, że dostęp do archiwów litewskich możliwy stał się „dopiero w ostatnich latach”. To oczywiście nieprawda: od trzydziestu lat – a to całe naukowe pokolenie – w archiwach tych pracować można bez przeszkód. Ocena pracy Anny Filipczak-Kocur o litewskim sądownictwie skarbowym do 1717 r., obejmującej według autora „tylko okres jego początków i organizacji” (s. 18) lekko zadziwia – to ponad 120 lat jego funkcjonowania. Wspomina też o tym sądownictwie Drozdowski¹². Antoni Tyzenhauz Kościałkowski nie cieszy się nadmierną estymą autora, który nawet opisując instygatora Komisji (s. 145), w ogóle nie powołał ustaleń tej pracy¹³. W dalszej części wstępu zarysowano program badawczy opracowania, całkiem słusznie deklarując ukazanie zarówno norm, jak i praktyki.

Zdziwienie budzi jednak stwierdzenie, że w wielu sprawach na pytanie „dlaczego?”, jedyną odpowiedzią byłoby „bo tak” (s. 26). Nie świadczy to dobrze o warsztacie, gdy nie widać umiejętności formułowania pytań i szukania na nie odpowiedzi. Sama warstwa normatywna wiele tu wyjaśnić nie może. Czy zawsze odpowiedź brzmi: „wszystko zależało od swobodnej decyzji czy uznania, a nie od przepisu prawa” (s. 457) – można wątpić. Znowu pojawia się więc problem bazy źródłowej pozbawionej – zasadniczo – ksiąg grodzkich oraz korespondencji¹⁴. To – zapewne – pozwoliłoby ukazać kulisy przy najmniej niektórych z tych spraw.

Rozdział pierwszy – w założeniu – ukazać ma samą Komisję Skarbu. Pierwsza jego część rysuje prapoczątki sądownictwa skarbowego Litwy w latach 1591–1763. Następna – okoliczności uchwalenia stosownej konstytucji i początek funkcjonowania Komisji. Kolejna część to zarys kompetencji Komisji, które autor dzieli na administracyjne, sądownicze i inne. Nie bardzo jednak wiadomo – literatury bowiem nie podał – skąd zaczerpnął stwierdzenie: „zanikł już wówczas podział na urząd i sąd grodzki” (s. 49). To dla Wielkiego Księstwa nie jest zbadane, a rzetelna praca Janusza Łosowskiego dla jednego z sądów Korony tego bynajmniej nie potwierdza¹⁵. Być może było to zależne od regionu, ale – to trzeba wykazać. Rozważania na temat roli ksiąg komisji, w których

¹¹ „Tradycje sądownictwa administracyjnego w Polsce”.

¹² Drozdowski, *Podstawy finansowe*, 94.

¹³ Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz*. T. 2, 189.

¹⁴ Na przykład – być może działalności sądowniczej Komisji dotyczy list podkomorzego mozyrskiego Michała Jeleńskiego do dwóch jej członków – senatorów: Tadeusza Burzyńskiego i Tadeusza Ogińskiego o problemach jego arendarzy z pogłównym żydowskim. Zob. Rolnik, *Archiwum Jeleńskich*, 416.

¹⁵ Łosowski, *Kancelaria grodzka chełmska*.

oblatowano akty dotyczące stosunków prywatnych (s. 49–50), potwierdzają tezę dawno znaną, że w dawnej Rzeczypospolitej – przy braku właściwego sądu i takichże ksiąg – usilnie szukano jakiegoś sądu i jakichś ksiąg.

Widoczna tu autorska teza, że Komisje Skarbowe były organami kontroli państwowej (s. 50) – nie przekonuje, wywodzi się bowiem z tego samego pnia, co – wspomniane wyżej – szukanie „polskiego modelu sądownictwa administracyjnego”. Kolejna część rozdziału ukazuje miejsce pracy i cykle obrad Komisji, podkreślając, że stosunkowo szybko schemat obrad zmodyfikowano. Brakuje tu ukazania sejmowej kontroli i odpowiedzialności Komisji, co widać zarówno w konstytucjach, jak i we wspomnianym dziele Skrzetuskiego¹⁶. Autor wskazał to tylko w dwóch uwagach (s. 66–7, 97) – w kontekście zakłóceń w sądownictwie. Ponieważ (s. 456, przyp. 7) zapowiada ukazanie się artykułu na ten temat, żałować należy, że kwestii tej – choć pokrótce – nie omówiono w pracy¹⁷. Nie widać również opisu właściwości Komisji Skarbowej w związku z powstaniem komisji porządkowych cywilno-wojskowych. Marginalne wzmianki na ten temat pojawiają się dopiero w części poświęconej urzędnikom (s. 161) i rejestrom (s. 190–3). Nie dowodzi to szczególnie przemyślenia konstrukcji tej części.

Rozdział kolejny traktuje już o ustroju Komisji jako sądu. Pracownicy wylicza więc kolejne jej składy: podskarbich i wybieranych przez sejm komisarzy (wraz z deputatem inflanckim). Tu oczywiście pojawia się kwestia, w pracy niedostrzeżona: ponieważ komisarzy było dziewięciu, powiatów zaś ponad dwukrotnie więcej – czy stosowano jakąś alternatywę, by zaspokoić ambicje i interesy wszystkich regionów historycznej Litwy? Poza członkami Komisji ukazano tu personel pomocniczy. Pewne wątpliwości budzi stwierdzenie: „nie było problemem, gdy skarbnik występował przed sądem komisji, wnosząc do niego prywatne sprawy” (s. 113). Czy rzeczywiście nie stanowiło to problemu, czy też nie widać tego we wskazanych czterech źródłach? Wnoszenie o obowiązkach regenta na podstawie roty jego przysięgi jest zasadniczo słuszne, pamiętać jednak należy, że przysięga taka była pewnym omal uniwersalnym dla ówczesnych sędziów formularzem¹⁸. Woźny generalny mógł pełnić swe obowiązki w całym państwie, zastrzeżenie (s. 148) jest więc zbędne. W rozdziale tym omówiono także właściwość sądu i – kwestię niesłuchania ważną w ówczesnym sądownictwie – jego różne rejestry. Autor trafnie ukazuje tu problemy z określeniem właściwego forum¹⁹.

Przedmiotem rozważań w rozdziale trzecim są „czynności przedsądowe”. Można mieć duże wątpliwości wobec próby klasyfikowania czynności komisji jako sprawy: karno-skarbowe, administracyjne etc. (s. 195) – tu badaczka ponosi temperament współczesnego prawnika. Jednocześnie zdaje on sobie sprawę, że jest to – zasadniczo – zwykłe postępowanie sądowe. Trzeba jednak koniecznie dodać: owo postępowanie było właściwie jedynym znanym w ówczesnej Rzeczypospolitej. Dlatego stosowały je komisje do rozliczeń z wojskiem – co trafnie ukazuje Filipczak-Kocur²⁰, a i w życiu publicznym

¹⁶ VL 7, 158, 668; zob. też Organiściak, *Wincentego Skrzetuskiego*, 337–8, 354.

¹⁷ Artykuł istotnie się ukazał: Pilarczyk, „Instrukcje dla litewskich komisarzy”, 235–55. Ma jednak charakter edycji źródłowej, z krótkim tylko wstępem.

¹⁸ Zbliżona przysięga deputata z 1792 r. zob. Janulaitis, *Výriausiasis Lietuvos*, 166.

¹⁹ Tu lepiej jednak – zamiast *peculatus* (s. 172) – przestępstwo wobec skarbu określić jako *crimen peculatus*. Zob. Moniuszko, *Prawo sądowe*, 44, 116.

²⁰ Filipczak-Kocur, *Litewskie komisje*, 98–117.

wiadomo było, co znaczy *figura iudiciaria*²¹. Komisja do rozliczeń z wojskiem równie dobrze mogła negocjować z nim ostateczną kwotę należnego żołdu, jak i karać za przestępstwa²². A przecież podstawowym jej celem było wówczas zaspokojenie finansowych pretensji armii...

Formę postępowania sądowego stosowano więc w różnych okolicznościach. Autor tak opanowany jest przez przyzwyczajenia współczesnego prawnika, że – przykładowo – wstępnemu etapowi postępowania (o ile w ogóle można tak to określić) nadaje nazwę „śledztwo” – choć jest świadom nieadekwatności tego zabiegu (s. 197, 199–200, 221). Za tym idzie jednak – oparte na przykładzie – stwierdzenie, że „było czynnością władzy publicznej” (s. 211). Czy zawsze tak było? Kwestia stosowania współczesnych określeń do instytucji przeszłości wymaga – jak widać – dalszej dyskusji.

W każdym razie rozdział ukazuje owo postępowanie, jego zasady, osoby przeprowadzające je i efekty takich działań. Trzymanie się przez autora formuły procesu powoduje, że zauważa – jak to nazywa – „rozstrzygnięcia pozaprocesowe”, bo istotnie nie mieszczą się w przyjętym przezeń sztywnym schemacie postępowania. I trafnie zauważa, że nie istniały w tej materii jakieś reguły, a kryterium była zapewne „waga sprawy” (s. 251). Ponieważ jednak i taki podział nie obejmuje wszystkich stanów faktycznych, autor tworzy kolejną kategorię: „działania zbliżone do rozstrzygnięć pozaprocesowych” (s. 269). Rozdział ten zawiera również katalog kar (ale – pozaprocesowych) i środków zapobiegawczych. Interesująca jest wzmianka o stosowaniu zasady *in dubio pro reo* (s. 260), znanej notabene prawu litewskiemu przynajmniej od III Statutu²³. Trzeba však podkreślić, że zawarto tu dużo, i często barwnych, szczegółów poświęconych pozbawianiu wolności.

Procesowi w Komisji Skarbowej został poświęcony rozdział czwarty książki. Ukazano więc sędziów, strony postępowania i ich pełnomocników oraz przebieg procesu aż po egzekucję wyroków. Interesującą stroną rozważań jest omówienie praktyki procesu w Komisji: znacznie większa liczba aktoratów wpisanych do rejestrów niż przeprowadzonych procesów (s. 357). Żałować należy, że kwestii tej nie naświetlono bardziej szczegółowo. W każdym razie ten fragment pracy dostarcza sporo materiału ukazującego praktykę sporu sądowego. To potwierdza dotychczasowe spostrzeżenia na temat – przykładowo – dowodów. Rozdział oparto na analizie materiału jednorodnego – ksiąg sądowych, cokolwiek więc rozczarowuje choćby fragment ukazujący podstawy prawne wyroków (3.1). Można było pokusić się o liczbowe ukazanie – na sensownie dobranej próbie – owych podstaw: stosunku liczby powołanych norm statutowych do konstytucji i innych podstaw. Istotna jest wzmianka o wyrokach precedensowych w tym orzecznictwie (s. 409), wskazać jednak należy, że i Trybunał wydawał wówczas takie orzeczenia²⁴.

²¹ *Diariusz Sejmu walnego ordynaryjnego*, sesja 19., 27 października, k. Y2 v.

²² Zob. Sowa, „Causae iniuriarum”, 307–17. W 1667 r. komisja taka została sądem, i to w sprawie o *raptus puellae* – zupełnie z wojskiem niezwiązanej. [Chrapowicki], *Diariusz*, 362.

²³ Bardach, *Statuty litewskie*, 56–9.

²⁴ Wzmianka (s. 17) o niewykorzystaniu pracy Adama Stankiewicza wymaga uzupełnienia: książka wileńskiego badacza wyszła dopiero w 2018 r. Praca doktorska była jednak stale dostępna: (<http://gs.elaba.lt/object/elaba:1946723/>). Zob. też Stankevič, *Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo*. O precedensowych wyrokach Trybunału *ibidem*, 285, 315, 332.

Rozdział kolejny nader skrótowo ukazuje ostatnie dwa lata funkcjonowania Komisji: od uchwalenia Zaręczenia Wzajemnego Obojga Narodów przez połączenie obydwu komisji w jedną – Obojga Narodów, przywrócenie przez litewską konfederację „targowicka” odrębnej komisji litewskiej aż do jej likwidacji w początkach insurekcji.

Zakończenie nader syntetycznie podsumowuje wywody pracy. Najważniejszym wnioskiem jest ukazanie praktyki procesu. Odpowiedź, czy rzeczywiście niektóre jego cechy (s. 451–2: środki zapobiegawcze, zmazanie aktoratów) były – w odróżnieniu od innych sądów – specyficzne dla sądownictwa skarbowego, wymagała jednak ukazania praktyki choćby niektórych pozostałych sądów. Słuszny natomiast jest wniosek, że problemy Komisji były zbieżne w wadami ówczesnego sądownictwa. Wyraźnie ukazują to również m.in. ówczesne instrukcje sejmikowe. Tylko – to powinien wskazać autor, który zamiast tego niepotrzebnie, ale energicznie, podnosi – poruszaną już na wstępie – kwestię ewentualnego tworzącego się modelu sądownictwa administracyjnego ówczesnej Rzeczypospolitej. Co akurat nie przekonuje.

Tom kończy aneks (wykaz członków Komisji) oraz wykaz skrótów²⁵. Bibliografia budzi jednak pewne zdziwienie. Nie wiadomo bowiem, dlaczego do źródeł zakwalifikowano (s. 466–7): *Bibliografię* Estreichera, *Inwentarz b. Wileńskiego Archiwum Centralnego* oraz *Spisy urzędników koronnych i litewskich* (s. 467)²⁶. Z kolei wśród opracowań znajduje się tom zbiorowy, którego wszystkich artykułów na pewno nie spżytkowano²⁷.

Poważną usterką pracy jest brak indeksu nazwisk. Autor bowiem nie wszędzie rozwiązuje imiona, a przecież niewielkim wysiłkiem mógłby to często uzupełnić²⁸. Niekiedy najpierw podaje nazwisko, później dopiero – wraz z imieniem (s. 225: Pióro, s. 229: Antoni Pióro). Zdarzają się błędne zapisy nazwisk (s. 232: powinno być Teodor Medeksza, nie zaś Medeksza). Wspomnianego zaś na wstępie J. Klikowicza dałoby się znaleźć w końcowej części pracy. Indeks pomógłby nieco naprawić takie niedociągnięcia.

Język pracy budzi bardzo istotne zastrzeżenia. Zwłaszcza zdecydowany sprzeciw wywołuje brak modernizacji pisowni dokumentów. Zasadniczo autor – lub wydawca – nie musi stosować *Instrukcji wydawniczej dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku*, pod redakcją Kazimierza Lepszego, ale musi to racjonalnie wyjaśnić. Autor – jako współwydawca *Protokołów Rady Ministrów Księstwa Warszawskiego* – ma przecież doświadczenie wydawnicze, toż w nich podawał zasady wydania i odstępstwa od Instrukcji (s. XIII). Także w jej duchu pisownię źródła dotyczącego właśnie litewskiej Komisji Skarbowej modernizował w tekście wskazanym wyżej (przyp. 17). Tu zaś – wobec braku jakiegokolwiek sensownego uzasadnienia²⁹ – narzucają się domy-

²⁵ Wykaz skrótów zawiera błędy: *ap.* to poprawnie *aprašymas*, a litewskie archiwum historyczne od 27 lat nosi nazwę Archiwum Historyczne Państwa Litewskiego.

²⁶ Należy dodać, że Naruszewicza *Dziennik podróży Stanisława Augusta* wydały zupełnie niedawno, i to znacznie poszerzając, Magdalena Bober-Jankowska i Ariadna Masłowska-Nowak. Nie było więc powodu korzystania z XVIII-wiecznego wydania, chyba że autor nie zdążył skorzystać z nowej edycji.

²⁷ *Kintančios Lietuvos visuomenė*.

²⁸ Na przykład: *podkomorzy żmudzki Nagórski* (s. 253) nosił imię Jakub. Zob. Rachuba, *Urzędnicy*, 220, poz. 986. Praca ta figuruje przecież w bibliografii.

²⁹ Nie jest nim przecież „specyfika polszczyzny północnokresowej”. Autor nie podał bowiem ani jednego terminu z tego dialektu,wołanie więc pracy Zofii Kurzowej (s. 30, przyp. 61) ani nie ma uzasadnienia, ani go nie stanowi. Ponadto – w ogóle nie zna jakiegokolwiek specjalistycznej pracy Marii Teresy Lizisowej,

sły wobec badawczego warsztatu bardzo niepochlebne. Jaki jest bowiem sens pisania: „wrznych miejscach” (s. 43), „y zebraniase Kompletu” (s. 97) czy „wKontynuacji” (s. 99)? Równie uzasadnione przykłady można mnożyć. Przecież zapis: „razem zmanua-listą” (s. 153) zupełnie nie ma sensu. Podobnie – stwierdzenie: „decydowano *Pluralitate* czy *Pluralitate Votor*.” (s. 314). Czy Autor nie chciał, nie umiał albo nie mógł rozwinąć – *votor*[um]? Praktyki takiej zrozumieć nie sposób. Niekiedy też pojawiają się wątpliwości co do właściwej lekcji. Budzi je – przykładowo – fragment: „po sprawie zakończzonej *accessoliter*, *contumatialiter* lub *oczywiście*” (s. 133–4). Może w źródle zapisano *accessorialiter*, a autor nie zauważył abrewiacji? Również zdanie: „zmyywano aktorat w jakiś sposób nieprawnie („*ex legitima*”) wpisany” budzi poważne wątpliwości. Lekcja *ex legitima* zupełnie pozbawiona jest sensu, narzuca się tu wersja *illegitime*, ale bez znajomości źródła nie sposób tego ocenić.

Tekst przeładowany jest cytatai, które niczego nie wnoszą, a – wobec braku modernizacji pisowni – są męczące („Czwartą zpołudnia”, s. 63) Zdarzają się również błędy literowe³⁰. Nie da się pojąć, dlaczego napisano: „Ludwik Becu (właśc. Bécu)”, zamiast od razu podać właściwą pisownię (s. 163), skoro na kolejnej stronie znowu figuruje „Becu”³¹? Wadliwa jest odmiana: „Szczebrej”, powinno być: „Szczebrze” (s. 202). Nie wyjaśniono licznych terminów z epoki, które w Polsce obecnie rozumie może kilka osób: „komportacja” (s. 43), „były namiestnik Trybunału” (s. 43), „prowenta krobczane” (s. 205). Autor kwestię wspomnianą wyżej („*accessoliter*, *contumatialiter* lub *oczywiście*”, s. 133–4) wprawdzie tłumaczy opisowo, jednak nie dosłownie, dokładniejsze wyjaśnienie następuje omal trzysta stron później (s. 412). Wyjaśnia natomiast m.in.: „fegerfachci” (s. 69), „abszeyt”, „loufpass” (s. 258) oraz – co nie jest bynajmniej naganne, choć termin znacznie popularniejszy – „kadencja” (s. 50). Używa też – już nie jako cytatów – terminów źródłowych, które zrozumieć niełatwo: „miał obrachować tamtejszą egzackję” (s. 212), „oficjalistów skórkowych” (s. 234), „adcytacji” (s. 240, zaś wyjaśnienie tego terminu na s. 372), „odkrytego remanentu” (s. 241), „odzyskanie decesu” (s. 245), „odkrytym recesem” (s. 267). Ciśnieniu źródeł autor wręcz sprostać nie może, pisze bowiem, bynajmniej nie cytując: „zatrzymywali należną skarbowi wakancję” (s. 243, też 244) – gdy chodzi o wakujące starostwo, lub wspomina o „prezbitrze dyzunickim” (s. 292).

Ocena pracy jest więc niejednoznaczna. Z jednej strony uznanie budzi oparcie jej na kwerendzie archiwalnej. Skutkiem tego jest podanie licznych nowych – różnych od statutowego wzorca – szczegółów praktyki sądownictwa Komisji, mieszczącego się wszakże w głównym nurcie prawa materialnego i procedury sądowej Wielkiego Księstwa. Widać więc, jakie instytucje wymagały modyfikacji – w zmieniającej się rzeczywistości społecznej i gospodarczej zarówno Wielkiego Księstwa, jak i Rzeczypospolitej. Być może będzie ona stymulowała dalsze w tej materii badania. Z drugiej jednak strony na ocenę pracy w niemałym stopniu rzutuje zaprezentowany w niej warsztat badawczy. Autor

poświęconej właśnie językowi prawnemu Litwy historycznej, począwszy od *Studiów nad słownictwem regionalnym III Statutu litewskiego na Języku Kodeksu Olszewskiego (1550)* skończywszy. Zob. Lizisowa, *Studia*, oraz Lizisowa, *Język Kodeksu*.

³⁰ Zob. np.: s. 71 – jest: George [Forster], powinno być: Georg; s. 151 – jest: ściśle wiąże się z temidą, powinno być: z Temidą; s. 177 – jest: dwanastu, powinno być: dwunastu.

³¹ Zob. s. 271, 297 – to samo z Jakubem Bécu.

właściwie spisuje dane zawarte w źródłach, zbyt rzadko zadając im własne pytania. A od kilku lat pojawia się poważny problem: w jakim stopniu praktyka i sejmowe konstytucje uzupełniały – zwłaszcza w XVIII stuleciu – przepisy III Statutu Litewskiego? Podjęcie więc badań nad sądownictwem Komisji Skarbowej powinno dostarczyć nowych odpowiedzi również w tej materii. Dysponując poważnym jednorodnym materiałem – księgami Komisji Skarbowej – warto było uciec się, choćby sondażowo, do ujęcia kwantytatywnego. Pozwoliłoby to na uzyskanie precyzyjnego obrazu nowych tendencji pojawiających się w sądowej praktyce, jak również nowych, innych niż Statut, podstaw wyrokowania (konstytucji, orzecznictwa). Z okazji tej nie skorzystano. Bazę źródłową wykorzystano w sposób nazbyt tradycyjny. Na ocenę monografii rzutują więc istotne braki warsztatowe i widoczny pośpiech w pisaniu. Istniała szansa na stworzenie pracy wnoszącej znacznie więcej. Należy jednak wyrazić nadzieję, że wyniki tej kwerendy zostaną wykorzystane do ujęć kwantytatywnych i prozopograficznych, które jeszcze poszerzą wiedzę o sądownictwie Litwy w XVIII stuleciu.

Bibliografia

Źródła drukowane

- Diariusz Sejmu walnego ordynaryjnego odprawionego w Warszawie roku 1766*. Warszawa: W drukarni JKMCi y Rzeczypospolitej Societatis Iesu, 1767.
- Baliulis, Algirdas, wyd. *Lietuvos magdeburginių miestų privilegijos ir aktai*. Tom V: *Merkinė*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2007.
- [Chrapowicki, Jan Antoni]. *Diariusz*. T. 2: *Lata 1665–1669*, oprac. Andrzej Rachuba i Tadeusz Wasilewski. Warszawa: „Pax”, 1988.
- Jasas, Rimantas i Orda, Jerzy, wyd. *Lietuvos valstiečių ir miestelėnų ginčai su dvarų valdytojais*. T. 2: *XVIII amžius*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961.
- Jurgaitis, Robertas, Stankevič, Adam i Verbickienė, Asta, wyd. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės seimelių instrukcijos (1788–1790)*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas – Parlamentarizmo istorijos tyrimų centras, 2015.
- Jusupović, Monika, wyd. *Akta sejmiku kowieńskiego z lat 1733–1795*. Warszawa: Instytut Historii PAN. Wydawnictwo Neriton, 2019.
- [Naruszewicz, Adam Stanisław]. *Dziennik podróży Stanisława Augusta na Ukrainę i do innych ziem koronnych*, wyd. Magdalena Bober-Jankowska przy współpr. Ariadny Masłowskiej-Nowak. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 2019.
- Pilarczyk, Piotr Miłosz. „Instrukcje dla litewskich komisarzy skarbowych delegowanych na sejm (1780–1790)”. *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa* 13, z. 2 (2020): 235–55.
- Volumina Legum*. T. 7. S. Petersburg: Nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1860. [VL 7].

Opracowania

- Bardach, Juliusz, „Statuty litewskie w ich kręgu prawno-kulturowym”. W: Juliusz Bardach. *O dawnej i niedawnej Litwie*, 9–71. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 1988.

- Drozdowski, Marian. *Podstawy finansowe działalności państwowej w Polsce 1764–1793. Działalność budżetowa Sejmu Rzeczypospolitej w czasach panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego*. Poznań–Warszawa: Polskie Towarzystwo Historyczne, 2017.
- Filipczak-Kocur, Anna. „Litewskie komisje wojskowo-skarbowe w XVII wieku”. *Kwartalnik Historyczny* 109, nr 3 (2002): 97–117.
- Janulaitis, Augustinas. *Vyriausiasis Lietuvos Tribunolas, XVI–XVIII am.*. Kaunas: Valstybės spaustuvė, 1927.
- Kościalkowski, Stanisław. *Antoni Tyzenhauz – podskarbi nadworny litewski*. T. 2. Londyn: Wydawnictwo Społeczności Akademickiej Uniwersytetu Stefana Batorego w Londynie, 1971.
- Kulisiewicz, Wojciech. *Zaruka (vadum) w prawie litewskim XV–XVII wieku*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1993.
- Łosowski, Janusz. *Kancelaria grodzka chełmska od XV do XVIII wieku. Studium o urzędzie, dokumentacji, jej formach i roli w życiu społeczeństwa staropolskiego*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2004.
- Lizisowa, Maria Teresa. *Studia nad słownictwem regionalnym III Statutu Litewskiego*. Kielce: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego, 1984.
- Lizisowa, Maria Teresa. *Język Kodeksu Olszewskiego (1550). Z recepcji staropolskiego języka prawnego-sądowego w Wielkim Księstwie Litewskim w szesnastym wieku*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2000.
- Mastianica, Olga, Pugačiauskas, Virgilijus i Žaltauskaitė, Vilma, red. *Kintančios Lietuvos visuomenė. Struktūros, veikėjai, idėjos: mokslinių straipsnių rinkinys, skirtas Tamaros Bairašauskaitės 65-mečio sukakčiai*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2015.
- Moniuszko, Adam. „O problematyce przysięgi w dawnym prawie polskim”. *Kwartalnik Historyczny* 126, nr 2 (2019): 315–36.
- Moniuszko, Adam. *Prawo sądowe Rzeczypospolitej szlacheckiej (XVI–XVIII w.)*. Warszawa: Campidoglio, 2017. <https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/15769/sadownictwo-rp-szlach.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (dostęp: 5.10.2021).
- Organiściak, Wojciech. *Wincentego Skrzetuskiego Prawo polityczne narodu polskiego*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2016.
- Pilarczyk, Piotr Miłosz. *Sądownictwo Komisji Skarbu Wielkiego Księstwa Litewskiego w sprawach skarbowych (1765–1794). Studium historyczno-prawne*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2019.
- Pilarczyk, Piotr Miłosz. „Jan Majchrowski. Wojewoda w dawnej Polsce”. *Klio* 56, nr 4 (2020): 207–215 [artykuł recenzyjny].
- Rachuba, Andrzej, red. *Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*. T. 3: *Księstwo Żmudzkie XV–XVIII wiek*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2015.
- Rolnik, Dariusz. *Archiwum Jeleńskich z NGAB w Mińsku (XVI–XX wiek). Jego dzieje i inwentarz*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2018.
- Sowa, Jan Jerzy. „Causae iniuriatorum (sprawy ukrzywdzonych) przed komisjami skarbowo-wojskowymi w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim w drugiej połowie XVII wieku”. W: *Lietuvos statutas. Temidės ir Klėjos teritorijos*, red. Irena Valikonyte i Neringa Šlimienė, 307–18. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2017.
- Stankevič, Adam. *Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo veikla XVIII a. II pusėje. Bajoriškosios teisės raiška*. Vilnius, 2013. [Rozprawa doktorska, <http://gs.elaba.lt/object/elaba:1946723/> (dostęp: 5.10.2021)].
- Shalanda, Aläksej. „Gusakov W.G, Kovaleniā A.A., Belorussko-russkoe dvuāzŭchye – istoricheski slozhivshaiāsia dukhovno-kul’turnaiā tsennost’ naroda, Dokl. Nac. Akad. Nauk Belarusi. Minsk, 2020. T. 64. No 4, s. 506–512” [artykuł recenzyjny]. *Herol’ d Litherland* 22 (2021): 155–9. [Шаланда, Аляксеј, Rec.: Гусаков В.Г., Коваленя А.А. Белорусско-русское двуязычье – исторически сложившаяся духовно-культурная ценность народа, Докл.

Нац. акад. наук Беларусі. Мінск, 2020. Т. 64. № 4. С. 506–512. „Герольд Litherland” 22 (2021): 155–9].

- Šmigelskytė-Stukienė, Ramunė. „Oficjaliści Komisji Skarbowej jako grupa społeczna Wielkiego Księstwa Litewskiego (1764–1795)”. W: *Sotsial’nye grupy i ikh vliianie na razvitie obschestva v XVI–XIX vekakh (Социальные группы и их влияние на развитие общества в XVI–XIX веках)*. [*Grupy społeczne i ich wpływ na rozwój społeczeństwa w XVI–XIX wieku*], red. Tamara Bairašauskaitė, 67–86. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2015.
- „Tradycje sądownictwa administracyjnego w Polsce”. <http://www.nsa.gov.pl/historia/tradycje-sadownictwa-administracyjnego-w-polsce,news,15,6.php> (dostęp: 14.06.2021).
- Zakrzewski, Andrzej. „O niezbędności warsztatu historycznego. Na marginesie pracy Jana Majchrowskiego *Wojewoda w dawnej Polsce*”. *Czasopismo Prawno-Historyczne* 72, z. 1 (2020): 350–9.
- Zarosa, Wojciech. „O średniowiecznej przysiędze w związku z pracą Pawła Rogowskiego *Przysięga w średniowiecznym prawie polskim* (Katolicki Uniwersytet Lubelski, Lublin 2016)”. *Przegląd Historyczny* 109, z. 3 (2018): 465–82.

